

УДК 165.19: 168.522

Ц 62

Йосип ЦИМБРИКЕВИЧ

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ПІЗНАННЯ

У статті аналізуються особливості об'єкта і суб'єкта всередині досліджуваного об'єкта, цінність як складова пізнання, а також роль соціології в сучасному соціальному пізнанні. Розглянуто конкретність прояву особливостей соціально-гуманітарного пізнання стосовно об'єкта, суб'єкта, методів впливу соціології на зміст і рівень соціально-гуманітарного пізнання.

Ключові слова: соціально-гуманітарне пізнання, суб'єкт, об'єкт, текст, соціологічне пізнання.

Функціонування і розвиток суспільства є результатом діяльності людей, їх свідомості, волі, настрою, бажань і навіть примх. Реальна історія суспільства – це історія мільйонів людей, різних націй і культур. Суб'єкт соціального пізнання ускладнює пізнавальний процес, оскільки він зацікавлена особа: він не байдужий і навіть упереджений до тих чи інших подій, проявляє симпатії чи антипатії; йому не завжди вдається стати вище своїх інтересів, інтересів тих соціальних груп, класів, які він захищає.

Прикладом такої упередженості є марксистський класовий підхід до пізнання й оцінки суспільних явищ. Усі соціальні явища марксистів-ленінців розглядали та оцінювали з точки зору інтересів робітничого класу, соціалізму, комуністичної партії. Це було одностороннє дослідження суспільних явищ.

Особливість суспільства як об'єкта соціального пізнання полягає в тому, що воно динамічне, системно цілісне, суперечливе.

© Цимбрикевич Йосип, 2008

У суспільстві об'єктивне (закони розвитку) проявляється через суб'єктивне (індивідуальне). Суспільне життя – практичне, діяльнісне.

Філософська історія пізнання долала різні концепції про природу і можливості пізнання: наприклад, Р.Декарта про те, що істина імпліцитно міститься в людському розумі і виявляється шляхом сумніву, критики, інтелектуальної інтуїції, дедукції; апіоризму І.Канта про необхідні апіорні передумови пізнання (апіорні форми споглядання, зокрема часу і простору, розсудку, розуму).

Фізики ХХ ст. довели, що в пізнанні істини треба враховувати принципи відносності (залежність характеристики явищ від умов їх локалізації, співвіднесеної із законами спостереження, системи відліку), невизначеності, доповнювальності.

У науках “про дух” зроблено такі висновки: соціально-гуманітарний світ більше розуміється, ніж пізнається (Дільтей); більше пізнають і розуміють індивідуальне, дійсне, неповторне, ніж загальне, інваріантне (Віндельбанд); об'єкт пізнають не тільки як істину, а й як цінність (Ріккерт); суспільно-людські об'єкти потрібно пізнавати шляхом інтерпретативного тлумачення свого буття-у-світі, смислу тексту залежно від задуму автора, комунікації (герменевтика).

У соціальному пізнанні необхідно поєднувати об'єктивний науковий аналіз із визнанням значення активної діяльності людини або людських спільнот.

Як включити діяльність людей у систему об'єктивної соціальної детермінації? Проблема включення діяльності людини в об'єктивний історичний процес розв'язується за допомогою вчення про активність соціального суб'єкта. Діяльнісне розуміння об'єктивного історичного процесу означає необхідність аналізу конкретно-історичних умов, активності суб'єкта, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть особливості соціально-гуманітарного пізнання почали досліджувати з боку суб'єктно-об'єктних відносин. У статті звертаємося до таких мислителів, як К.О.Апель [1], Ф.В.Лазарев [2], С.А.Лебедев [3],

Л.А.Мікешина [4], О.С.Панарін [5], В.Г.Федотова [7], В.Тарасенко [6].

Мета статті – розкрити конкретніше вплив об'єкта, суб'єкта, суспільного середовища, ціннісних орієнтацій, соціології на особливості соціально-гуманітарного пізнання.

Абсолютної детермінації не існує. Закони суспільного розвитку визначають зміст і напрям діяльності. Але сам механізм функціонування законів суспільного розвитку стає зрозумілим, якщо враховувати всю структуру людської діяльності: суб'єкт, предмет діяльності, саму діяльність, потреби, інтереси, цілі, мотиви, засоби, стимули тощо.

Діяльність людей, їх активність – об'єктивний фактор історії. Так, суб'єктивний фактор включається в об'єктивну детермінацію. Історія суспільства – форма прояву діяльності суб'єкта, прояв його необхідності і свободи.

Отже, суспільство треба вивчати як матеріальний об'єктивний історичний процес, як результат діяльності людей, як спосіб розвитку людини. Соціальна істина – це відповідність знань не стільки дійсності, скільки “розумній” дійсності. Соціальні явища, на відміну від природних, мають відбиток суб'єктивності: в них втілені людські смисли, бажання, цілі, мотиви.

У соціальному пізнанні всезагальне треба поєднувати не тільки з особливим, а й з одиничним, індивідуальним проявом. Необхідно виявити, зафіксувати, описати, зрозуміти, пояснити одиничність та індивідуальність загального.

Особливою визначеністю об'єктів соціального пізнання є їхня цінність. Ціннісний підхід дає змогу виявити значення явища для суспільства і людини. Засобом такого визначення є оцінка.

Знання про людину займає в соціальному пізнанні особливе місце, оскільки досліджується не матеріальність людини, а її суб'єктивність, свідомість, духовність, культура. Пізнання культури – це відтворення людських значень і смислів, індивідуальних і неповторних, але які мають всезагальне значення. Досліджуючи не саму річ, а спосіб її осмислення чужою свідомістю, гуманітарні науки звертаються до тексту, в якому матеріалізовано дух і свідомість людини.

Соціально-гуманітарне знання звернене до людини, її душі, духу, тілесності, до суспільства, культури. Йому притаманний (як і природничо-науковому знанню) емпіричний і теоретичний рівень, але в іншій пропорції та в інших формах. Соціально-гуманітарне знання на своїх вищих рівнях теж характеризується всезагальністю, необхідністю, об'єктивністю.

Російський гносеолог Л.О.Мікешина виділяє три особливості соціально-гуманітарного пізнання: 1) реальність представлена як текст; 2) суб'єкт міститься всередині об'єкта дослідження; 3) необхідною складовою знань є цінності [4, 51].

Коли за допомогою тексту світ подається поза нами і всередині нас, то можна ставити запитання про істину як відповідність знання, що міститься в тексті, дійсності за його межами. Коли об'єктом пізнання є сам текст, його мовна природа, структура, функція, засоби вираження, то ставиться питання про значення, смисл, множину інтерпретацій, про різні форми аналізу (наприклад, структуралістський, постструктуралістський). Тут реалізується семіотичний підхід, який проникає у смисловий об'єкт і процес означування, з'ясовується проблема автора (автор як породження тексту, автор як гість, "смерть автора").

Текст концентрує в собі такі особливості соціально-гуманітарного пізнання, як комунікативність, смислопокладання, цінності. Принципи роботи з текстом – цілісність та історизм. Цілісність передбачає розгляд фрагментів певних структурних одиниць тексту тільки в їхніх зв'язках із цілим. Це означає аналізувати текст з контекстом, підтекстом, з іншими текстами, текстами інших авторів; виявляти імпліцитні компоненти тексту (філософські та світоглядні передумови, наявні вимоги, регулятиви, породжені діалоговою природою тексту); з'ясовувати ціннісно-світоглядні передумови соціально-гуманітарного знання, ідеали, основи, які є різними видами апіоризму. Текст може виражати реальне становище людини, менталітет епохи, оскільки він зумовлений соціально-економічними, політичними та культурно-ідеологічними реаліями історії.

Непрозорість і несвобода слова відображає непрозорість і несвободу, закритість внутрішнього життя автора. У тексті можна відкрити авторський, читацький та об'єктивний зміст.

Аналіз семантичних смислів тексту виводить на герменевтичні проблеми розуміння та інтерпретації. Такі процедури складають логіко-гносеологічну основу коментарів до тексту, тобто текст організує соціально-гуманітарне знання.

У соціально-гуманітарному пізнанні, досліджуючи суспільство, соціальну реальність, “світ людини”, суб’єкт пізнання “входить” усередину досліджуваного об’єкта. У точних науках суб’єкт протиставлений об’єкту. Людина здатна до трансценденції, тобто виходу за межі себе, “знаходження-поза-себе-самого”, перетворення всього в об’єкт своєї свідомості, пізнання, діяльності, вихід за межі досвіду.

Вихід за межі власного досвіду і звернення до апріорних структур реалізує певний спосіб трансценденції та є свідченням того, що пізнання не є простим відображенням світу, а мисленням створенням його. У науці широко використовують такі “невідображувальні” операції, як репрезентація (сприйняття і репрезентація пізнаваного в досвіді об’єкта за допомогою існуючих у культурі та науці еталонів-посередників – моделей, символів, мовних, логічних, математичних знакових систем), категоризація (процес віднесення об’єкта до певної системи категорій), інтерпретація (витлумачення, поєднання предметних смислів сприйманих об’єктів на основі знань, уявлень, культурних взірців, якими володіє суб’єкт), конвенція (угода щодо використання прийнятих у суспільстві або введених норм, правил, знаків, символів, мовних та інших систем на основі домовленості). Така передумова пізнання є вагомою в суспільствознавстві, в соціальному пізнанні, де не відволікаються від людських смислів.

Сьогодні в науці поширені ще такі форми трансцендентальності, як інтерсуб’єктивність і комунікативність. Останні дають змогу зумовлювати свої форми апріорі, перейти до універсального горизонту досвіду інших суб’єктів.

У зміст знань включаються ціннісні та соціокультурні компоненти. Тобто знання не очищуються від особистісних, ціннісних компонентів, а виявляються і конструюються нові способи і типи трансцендентальності. Особливо це виявилось у зв’язку з антропологічним та лінгвістичним поворотом. Нові

способи трансцендентальності пов'язані зі структурами спілкування, міжособистісної взаємодії, розуміння мови як діяльності, що констатує і виводить за межі індивідуальності, від суб'єктивності до об'єктивної значущості, через інтерсуб'єктивність, через суб'єкта як необмежене комунікативне співтовариство, що володіє деякою парадигмою мовної гри і є трансцендентальною передумовою та умовою можливості соціально-гуманітарних наук [4, 60]. Тоді очевидність, яка є моєю, перетворюється в "ап'юріорну значущість висловлювань для нас", смисл встановлюється при комунікативному синтезі інтерпретацій. Саме так здійснюється семіотична трансформація трансцендентальної філософії [1, 19]. У такому разі дослідники мають справу з "консенсусною теорією істини". Суб'єктом можливого консенсусу про істину в науці є не свідомість узагалі, а історично реальне суспільство.

Цінності є складовою соціально-гуманітарного знання та його особливістю. Дослідження в соціальних науках відбувається з певних ціннісних позицій, установок, інтересів. Позиція суб'єкта в соціальному пізнанні пов'язана з його позицією в суспільстві, світоглядом, культурними універсаліями. Об'єкт не тільки пізнається, а й оцінюється.

Метод віднесення до цінностей можна назвати історично-індивідуалізуючим на противагу генералізуючому методу природознавства.

Соціологія виробила свій різновид соціального пізнання, суттєво доповнила і збагатила його. Вона поставила соціальне пізнання "на технологічно організований і вивірений алгоритм наукового опанування соціальної реальності" (соціальний світ став пояснюватися експериментально встановленими об'єктивними фактами) і "перевершила можливості попереднього етапу соціального пізнання" [7, 53].

Соціологія вийшла "на передній план у соціальному пізнанні", виробила соціальну онтологію і соціальну гносеологію, стала загальнометодологічною наукою для всіх соціально-гуманітарних наук, "крім соціальної філософії, політекономії, політології, які розуміють соціальне принципово інакше, ніж соціологія, позаяк вони зрештою ототожнюють його із суспільним" [7, 55]. Але ані соціальна

філософія, ані політекономія, ані політологія не можуть розвиватись одна без одної. Теоретична соціологія інтенсивно виробляє щоразу нові поняття соціальних наук (наприклад, “соціальні зміни”, “соціальна травма”, “інституціональна матриця” і т.д.), а її прикладний рівень (соціотехнологічний) їх операціоналізує, верифікує. Соціологія здійснює і своє соціологічне мислення, соціологічне пізнання. Водночас вона запозичила і запозичує від соціальної філософії та інших соціальних наук ідеї, поняття, категорії.

Соціальне пізнання є філософським, соціологічним і решти конкретних соціальних дисциплін. Соціальна філософія спирається на теоретичні висновки соціології та інших соціальних наук, їх емпіричні факти і створює знання вищого порядку (про суспільство, його рушійні сили), розробляє методологію соціального пізнання. Вона стала метапізнанням суспільства.

Соціологічне пізнання ідеально конструює соціальну реальність, отримує “знання-гібрид” про суспільну і соціальну реальність. Соціологія як емпірична та умоглядна наука досліджує суспільну і водночас соціальну реальність, її образи як скриті, приховані, непрозорі.

У соціальних науках пізнаються події, вчинки, поведінка, в які включена людина розумна, бажуюча, інформаційна, культурна і т.д. І тому події не піддаються чітко детерміністському аналізу, важко передбачити їхнє майбутнє. Сучасна наука не претендує на пояснення смислу і сутності буття, є інструментальною, як різновид технології, впливає на об’єкти, а питання про ціль і смисл виносить за дужки [5, 225]. В.Федотова пише: “...істина в наш час може бути витлумачена не як відтворення... об’єкта у знанні, а як характеристика способу діяльності з ним. Оскільки таких способів може бути багато, можливий плюралізм істини і, отже, виключається монополія на істину” [7, 50].

Але істин не може бути безконечно багато. Також не можна усунути концепцію істини як тотожність змісту об’єкта його когнітивній моделі.

Пізнає не “трансцендентальний” суб’єкт Канта поза простором і часом, а історичний і просторовий. Суб’єкт пізнання перебуває в певному історичному часі, в певному

місці (просторі). Пізнання суб'єкта обумовлене і формами діяльності людей, і суспільним буттям (соціально-економічними зв'язками, відносинами, механізмами функціонування влади, соціальних інститутів, способами маніпулювання суспільною свідомістю). Усі ці прояви суспільного буття обмежують духовний і мисленнєвий горизонти людини. Тобто існують такі апріорі: історичне, просторове (наприклад, у Росії, Китаї думають трохи інакше, ніж у Європі та США, і в різних регіонах світу створені різні культури), соціальне (класове, національне, загальнолюдське), культурне. Існує соціально-економічна і соціокультурна детермінація наукового пізнання. Функціонують різні детермінаційні основи пізнання, існує полідетермінізм.

Суб'єкт пізнання існує не поза світом, який пізнається, а у цьому ж світі. Пізнання повинно відповідати джерелам, доступним суб'єкту (І.Пригожин); суб'єкт користується певними фізичними приладами, інструментами виміру, методами, тобто створює певну "пізнавальну позицію", невіддільну від неї. Але неможливо зайняти позицію привілейованого суб'єкта, якому відкриється абсолютна істина. Кожна пізнавальна позиція має своє бачення істини. Будь-яке пізнання обмежене системою передумов, яка повинна входити в саме визначення істини. До структури пізнання належать умови пізнання ("когнітивна система відліку"), а також неявне знання, особистісне знання, модель знання, характер теоретичного мислення, емпірична і теоретична основи знань.

Світ дискретний, множинний, структурний, а отже, інтервальний, багатомірний. Кожні річ, явище, процес мають свої масштаби інтервальної структури, і зростає інтерес як до речі, так і до універсальних зв'язків, структур, у які вписані ці речі, до симетрії, інваріанту, когерентності, сингулярності, глобальності. Об'єкт пізнання існує в певному середовищі, в реальному контексті взаємодій, у певних умовах природного та суспільного буття і виявляє себе не у всій різноманітності своїх властивостей, а лише якоюсь однією своєю структурою, актуалізованою в даній взаємодії. Межа об'єкта, його міра задає відповідний інтервал об'єкції, який фіксує міру відносності знання. Міра, якість речей свідчить про інтервальні структури

реальності. Інтервал абстракції означає межу реальності, обґрунтованості тої чи тої абстракції в міру її практичної істинності й межі її однозначної застосовуваності, принцип інтервальності, ієрархічний та інші типи зв'язку об'єктивних істин. Інтервальними факторами можуть бути інтереси, цінності, цілі системи матеріальних відносин, соціальні інститути, організації; економічний, правовий чи інформаційний простір; норми поведінки людей; традиції. Ці фактори можуть бути тимчасовими і тривалими, ситуаційними, випадковими, глибинними [3, 104]. Суб'єкт соціального пізнання теж міститься в певному інтервалі (обумовленому контекстами суспільного буття) і має своє розуміння дійсності. Звідси необхідність діалогічного мислення, діалогічного пізнання для досягнення компромісу, гармонії, взаєморозуміння. Іншомислення – шлях до істини. Пошук розумного компромісу – ознаки мудрості людини. Кожен має право на свою точку зору, хоча вона принципово обмежена та є частиною істини. Окремі образи об'єкта доповнюють один одного.

Соціологія розробляє проблему соціального. Вона наблизилася соціальному пізнанню до конкретно наукового, технологічно організованого. Вона вивчає соціальну реальність не тільки умовляючи, на основі певних ідей і повсякденного досвіду, а ще й на основі експериментально установлених об'єктивних фактів. “Унаслідок цього соціологія значно перевершила можливості попереднього етапу соціального пізнання... довівши свою здатність продукувати обґрунтовані фактами знання про ту реальність, яка повною мірою не піддається науковим у класичному сенсі (дослідницьким) технологіям” [6, 53]. Соціологія виробила свої онтологію і гносеологію, різне їх розуміння (позитивістське, феноменологічне, структуралістське).

Соціологія стала наукою з трьома рівнями пізнання: теоретичним, емпіричним, прикладним (соціотехнологічним).

Існують різні види соціального пізнання: філософське, економічне, політичне, історичне, гуманітарне, соціологічне. Соціологія продукує і соціальне знання, і соціологічне, мислить соціально і соціологічно.

Об'єктом соціології (як і соціальної філософії) є суспільство, всі суспільні явища, а предметом – соціальні явища, соціальність.

Соціальне пізнання більшою мірою, ніж природничо-наукове, залежить від суб'єкта пізнання, його життєвого світу, типу культури, системи цінностей, суб'єктивного ставлення.

Соціальне пізнання, виникло як відображення повсякденного життя, його досвіду. Об'єктом соціального пізнання є життєдіяльність людини, її співжиття з іншими людьми, відносини і спілкування людей, а способом пізнання – споглядання та узагальнення. Специфікою цього повсякденного соціального пізнання були: 1) передпоятєвість (картина світу будується не на основі схоплення сутності речей, а значення їх для людини, уявлення про них); 2) панування здорового глузду як способу мислення; 3) чуттєвість, смислове інтерсуб'єктивне значення; 4) опора на міфологію і релігію.

Історично розвивалися як суб'єкт пізнання (теолог, філософ, учений-дослідник), так і його об'єкт – суспільство, соціум, соціальність.

Об'єкт виступав цілісно і фрагментарно, розчленовано, як первісна община, сім'я, поліс, держава, суспільство, група, інститут, організація, окремі види суспільної діяльності.

Соціальне пізнання, як і кожен вид пізнання, є загальне, часткове і конкретне. Конкретне соціальне пізнання виникло тоді, коли соціологія стала займатися конкретним дослідженням.

Умоглядний спосіб пізнання не передбачає безпосередньої взаємодії суб'єкта з об'єктом. Знання виникають опосередковано на основі конструювання знань-образів, знань-ідей, знань-думок, знань-уяв, знань-уявлень шляхом створення ідеальних об'єктів. Дослідницький спосіб пізнання здійснюється через безпосередню взаємодію з об'єктом за допомогою методів пізнання. Соціологія вперше застосувала такі методи для соціального пізнання.

Соціальне пізнання характеризується сутнісним значенням (пізнає сутність речей і явищ) і ціннісним (пізнає значущість їх для людини, шукає знання – “для чого?”).

У досоціологічний період соціальна філософія давала загальну теорію соціального світу. У післясоціологічний період

вона почала займатися і суспільним пізнанням, розробляти теорію суспільного пізнання (пізнання суспільства в цілому).

Соціальне пізнання (філософське чи соціологічне) виражає різні види ставлення до світу: практичне і теоретичне, естетичне та етичне, ціннісне, групове (класове, національне, регіональне, всього людства), особистісне.

З появою соціології як науки соціальне пізнання стало науковим дослідженням, уможливлені філософські соціальні знання стали перевірятися та контролюватися конкретними емпіричними методами. Різновиди соціального пізнання соціальних і гуманітарних наук почали обмежувати філософське соціальне пізнання, “онаучнювати” його; теоретико-методологічні і методичні рівні поєдналися; виникли різні дослідницькі технології. Соціальна філософія узагальнювала результати нефілософського соціального пізнання, спиралася на їхню емпіричну базу і створювала більш практичні теорії та концепції стосовно суспільства, розробляла методології суспільного пізнання. Філософське соціальне пізнання перетворилося на метапізнання суспільства.

Соціальна філософія повинна вивчати суспільство взагалі як таку соціальну реальність, що синтезує й виражає всі різновиди соціальних реальностей з позиції їх спільних властивостей і закономірностей.

Література

1. Апель К.О. Трансформация философии. – М.: Наука, 2001. – 191 с.
2. Лазарев Ф.В. Интервальный стиль мышления: джерела і ключові поняття // Філософська думка. – 1988. – № 63. – С. 80 – 89.
3. Лазарев Ф.В., Лебедев С.А. Проблема истины в социально-гуманитарных науках: интервальный подход // Вопр. философии. – 2005. – № 10. – С. 104 – 111.
4. Микешина Л.А. Трансцендентальные измерения гуманитарного знания // Вопр. философии. – 2006. – № 1. – С. 51 – 61.
5. Панарин А.С. Политология. – М.: Академия, 1998. – 225 с.
6. Тарасенко В. Соціальне, суспільне та соціологічне пізнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 47 – 56.
7. Федотова В.Г. Классическое и неклассическое в социальном познании // Общественные науки и современность. – 1992. – №4. – С. 50 – 58.

Цимбрикевич Йосиф. Особенности социально-гуманитарного познания. В статье анализируются особенности объекта и субъекта внутри исследуемого объекта, ценность как составная познания, а также роль социологии в современном социальном познании. Рассмотрена конкретность проявлений особенностей социально-гуманитарного познания относительно объекта, субъекта, методов влияния социологии на содержание и уровень социально-гуманитарного познания.

Ключевые слова: социально-гуманитарное познание, субъект, объект, текст, социологическое познание.

Tsymbrykevych Yosyp. Peculiarities of social and humanitarian cognition. Peculiarities of the object and subject which are inward of the researched object, value as a composite of cognition as well as the role of sociology in modern cognition are analysed in this article. Concreteness of the peculiarities display of social and humanitarian cognition in reference to the object, subject, methods of sociology influence on the content and level of the social and humanitarian cognition are studied.

Key words: social and humanitarian cognition, object, subject, text, sociological cognition.